

UOT – 165.2

Hafizə İmanova
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

AĞILLI GÜC: GEOSİYASI VƏ FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə Amerika geostrateqi və analitiki Jozef Nayın elmə daxil etdiyi “ağıllı güc” anlayışının nəzəri, elmi və fəlsəfi məzmunu təhlil edilir. Göstərilir ki, bu anlayışın konkret yaranma tarixi vardır və əsas hədəfi Amerikanın xarici siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məqalədə vurğulanır ki, “ağıllı güc” həm nəzəri yanaşmadır, həm də praktiki tətbiq üsulu, fəaliyyət metodudur. Həmin kontekstdə yazıda “ağıllı güc”ün geosiyasi-nəzəri anlamı ilə fəlsəfədə işlənən “ağıl”, “rəşadət qərar qəbul etmə”, “məqsədyönlülük” kimi anlayışların məzmunu arasında qısa təhlili müqayisələr aparılıb. Ağıllı güc həqiqətən yeni bir güc formasıdır? Onun xarakterik xüsusiyyətləri hansılardır, harda tətbiq etmək mümkündür və alimlər onu necə təsvir edir? Məqalədə bütün bu suallara cavab verməyə say göstərilir.

“Ağıllı güc” anlayışını dərk etmək üçün “güc” məfhumunun elmdə işlənən bir sıra özəlliklərini izah etmək lazımdır. Adi yanaşmada gücü insanın sahib olmaq istədiyi elə keyfiyyəti kimi qəbul etmək olar ki, onun təsirlərini sosial həyatın hər sahəsində - fərdlərarası münasibətlərdən tutmuş iqtisadi, dini, siyasi məsələlərdə görmək mümkündür. Elm tarixində güc anlayışı daha çox təbiətşünaslıqda, fizikada işlənib. İctimai elmlərdə o, kollektiv fəaliyyətin müxtəlif sferaları kontekstində metaforik mənada işlənib. Məsələn, “iqtisadi güc”, “siyasi güc”, “sosial güc”, “hərbi güc”, “müdafiə gücü” və s. Eyni zamanda, bu kimi anlayışlar sosial-humanitar elmi konsepsiyanın idraki və metodoloji özəlliyi çərçivəsində fərqli məzmunlar alıb. Biz həmin anlayışların incəlikləri üzərində dayanmayacağıq. Çünki onların hər biri ayrı tədqiqatın obyektidir. Lakin bir qədər sonra fəlsəfədə “ağıl” və “güc” anlayışları üzərində J.Nayın daxil etdiyi “ağıllı güc” anlayışı bağlılığında geniş dayanacağıq. Bu, bizə müəyyən nəzəri müqayisələr aparmağa imkan verəcəkdir.

Beləliklə, Jozef Nay hansı mənada “ağıllı güc” anlayışından istifadə edib? Onun Armitracla birgə yazdığı məqaləyə müraciət edək. Amerikalı professor, geostrateq Jozef Nayın fikrinə, “güc istənilən nəticəni əldə etmək üçün başqalarının davranışlarına təsir etmək qabiliyyətidir” [2, s.6]. Lakin o, bunu fərdin fəaliyyəti müstəvisində deyil, daha çox kollektiv fəaliyyət – cəmiyyət, dövlət, hakimiyyət, siyasi qüvvələrin fəaliyyəti kontekstində başa düşür. Bununla bağlı R.Armitrac və J.Nay vurğulayırlar: “Tarixən güc anlayışı ölkənin əhalisi və ərazisi, təbii sərvətləri, iqtisadi gücü, hərbi qüvvələri, sosial sabitliyi ilə ölçülmüşdür” [2, s.6]. Nay “ağıllı güc” konsepsiyasını məhz bu anlayış üzərində qurur. Ümumiyyətlə götürdükdə, “ağıllı güc” nəzəriyyədir. Lakin o, eyni zamanda bir fəaliyyət strategiyasıdır. Konkret olaraq, ABŞ-ın siyasi-hərbi, diplomatik, geosiyasi, iqtisadi və sair sahələrdə dövlət kimi uğur əldə etməsini təmin edə biləcək sistemli fəaliyyət pozisiyasıdır.

Bu baxımdan “ağıllı güc” nə “yumşaq gücdür, nə də sərt gücdür”, lakin onların hər ikisini özündə ehtiva edir [2, s.6-7]. Əsas məsələ J.Naya görə, *“sərt” və “yumşaq” güclərin elə bir nisbətinə və qarşılıqlı əlaqələr dinamikasına nail olmaqdır ki, nəticə və məqsəd aspektində optimal yekun alınsın*. Bu məqsədə nail olmaq isə təbii olaraq “ağıllı gücü” nəzəri aspektdən praktiki müstəviyə tətbiq edə biləcək metodoloji mexanizmin mövcudluğu şərti ilə mümkün ola bilər. Deməli, “ağıllı güc” sırf nəzəri hadisə deyil – onun praktiki-tətbiqi tərəfini aktuallaşdıran prinsiplər olmalıdır. Bununla bağlı J.Nayın bir fikri çox maraqlıdır. O yazır: “ağıllı güc – amerikan təsirini genişləndirmək və amerikan davranışlarına legitimlik vermək üçün alyanslara, tərəfdaşlığa və institutlara əhəmiyyətli dərəcədə vəsaitlər qoyan zəruri hərbi cəhəti olan yanaşmadır” [2, s.8]. Bütün bunlarda son məqsəd isə dünyada elə bir rifah halına nail olmaq nəzərdə tutulur ki, o, Amerikaya “öz hakimiyyətini dünyanın qalan hissəsi ilə uyğunlaşdırmağa” yardım edir [2, s.17].

Göründüyü kimi, “ağıllı güc” ümumi məzmunu olan termin kimi deyil, konkret geosiyasi hədəfi olan anlayış-konsept, proqram, fəaliyyət platforması qismində daxil edilib. Bu aspektlərdə onun fəlsəfi izahı çox aktualdır.

Həmin problemin təhlilinə keçməzdən öncə nəzəri praktikada işlənən “yumşaq güc” və “sərt güc” terminləri üzərində bir qədər geniş dayanaq. Geosiyasi nəzəriyyələrdə adətən gücün 2 formasından istifadə olunur: yumşaq güc və sərt güc. Məlumdur ki, sərt güc beynəlxalq münasibətlərdə güc siyasəti, zorakılıqla xarakterizə olunur. Sərt güc ən qədim güc forması olub nizam intizamın müharibələrlə, zorakılıqla təmin edildiyi ölkələrdə tətbiq olunur. Sahiblənmək və əldə etmək prinsipləri bu gücdə əsas prioritetlərdəndir. Sərt güc ölkələri silah gücü ilə istədiklərini əldə etmək üçün münaqişələrə, müharibələrə sövq edir.

Yumşaq güc isə tamamilə fərqli bir məfhumdur. Dövlətlər, qurumlar, təşkilatlar, həmçinin fərdi şəxslər zorakılıq və güc tətbiq etmədən də müxtəlif vasitələrlə güc siyasəti tətbiq edə bilirlər. Yumşaq güc elə bir güc formasıdır ki, münaqişələri həll etmək üçün müharibələr aparmağa ehtiyac yoxdur, mədəniyyət, mentalitet və mənəvi dəyərləri aşılamaqla istənilən nəticəni əldə etmək mümkündür. Burada əsas prioritet qanunvericilikdir. Qanun tənzimləmələri ilə dəyərlərə və maraqlara müraciət edərək gücü tətbiq etmək mümkündür.

Ağıllı güc özündə yumşaq və sərt gücü birləşdirərək nəinki siyasi kontekstlərdə, həm də qeyri-siyasi kontekstlərdə işlədilə bilər. Ağıllı güc məfhumu son zamanlar Avropa İttifaqı tərəfindən daha çox işlədilir. Avropa İttifaqı beynəlxalq arenada əvəzolunmaz rola malikdir. Lakin alimlər hesab edir ki, Avropa İttifaqı xarici və təhlükəsizlik məsələlərində maneələr yaradır və əsas aparıcı qüvvə olmamalıdır. Onun missiyasını NATO daha məqsədəuyğun yerinə yetirir. Professor Adrian Hyde-Price iddia edir ki, Avropa Birliyi mülki gücə malik deyil, belə ki, o sərt güc siyasətindən istifadə edir. Barry Posen isə bildirir ki, Avropa Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasəti ABŞ-in gücünü tənzimləyən bir layihədir. Bu yanaşmalardakı əsas problem onların mənzərəni ətraflı təsvir edə bilməməsidir. Onlar xarici siyasətin yalnız bir hissəsinə toxunur, kənar sektorlarına isə toxunmur. Bu kontekstdə ağıllı güc yanaşması ətraflı analizini belə verə bilər: ağıllı güc diplomatik, iqtisadi, hərbi, siyasi, hüquqi və mədəni sahələrin kombinasiyasıdır və Avropa Birliyi bu sahələr arasında balans yaradacaq ən yaxşı modeldirmi?

Bu kimi suallar maraqlıdır. Lakin bizi daha çox “ağıllı güc” anlayışının fəlsəfi refleksiya maraqlandırır. Fəlsəfədə, ümumiyyətlə, ağıl beynin qavrama, anlama, yadda saxlama, ümumiləşdirmə, məntiqi nəticə çıxartma və qərar qəbul etmək qabiliyyətləri ilə dərk edilir. Bununla bağlı müxtəlif fəlsəfi məktəblərdə fərqli yanaşmalar olsa da, 2 mühüm məqam mövcuddur: rasionallıq və məqsədyönlülük. Rasionallıq ümumiyyətlə insan fəaliyyətinin əsasında zəkanın (ağlın) dayandığını nəzərdə tutur. Buraya insanın mənəvi, mədəni, idraki, və sosial praktiki fəaliyyət növlərinin hamısı daxildir. Deməli, fəlsəfi anlamda ağıllı hərəkət etmək hər şeydən öncə rasionol olmaq (düşünmək və hərəkət etmək) mənasını verir.

Bunun fonunda məqsədyönlülük ağlın çox mühüm parametri təsiri bağışlayır. Hələ Aristotel əsas səbəblər sırasında məqsədyönlülüğü ayrıca göstərmişdir. Rasionol olmaq fəlsəfi kontekstdə məqsədə elmi olaraq çatmaq mənasını da verə bilər. Deməli, məqsədyönlülük ağlın nəzərdə tutulan hədəfə addım-addım çatılması ilə sıx bağlıdır. Bu prizmadan qərar qəbul etmənin məqsədə nail olmağın həlledici faktoru olmasını qeyd edə bilərik.

Fəlsəfə tarixində və müasir elmdə qərar qəbul etmə haqqında çox maraqlı fikirlər söylənilib. Məsələn qeyri-səlis məntiq və sinergetikaya görə istənilən situasiyada qərar qəbul etmədə qeyri-müəyyənlik mövcud olur. İnsan bütün mənzərəni görüb tam təhlil etmək və şübhəsiz, həqiqi olan qərar qəbul etmək imkanına malik deyildir. Lütfi Zadə yazır ki, qərar qəbul etmə prosesində həmişə qeyri-müəyyənlik zonası mövcud olur. Herman Hakenin tədqiqatlarında da analogi mövqə vardır [3].

Deməli, rasionol və məntiqi olmaq hələ ağıllı qərar qəbul etmək demək deyildir. Bütövlükdə, ağıllı fəaliyyət rasionol və məntiqi düşünərək situasiyaya uyğun məqsədyönlü qərar qəbul etməkdir. Buna görə fəlsəfədə rasionol qərar qəbul etmək “ad hoc” dur. Onda belə nəticəyə gəlmək olar ki,

ağıl əsasında məqsədə çatmaq rəasional məntiq əsasında mövcud situasiyaya adekvat davranmaq deməkdir (reaksiya vermək deməkdir).

Belə çıxır ki, fəlsəfi anlamda ağıllı davranış həmişə situativdir (ad hoc). Onda deyə bilərik ki, mütləq ağıllı qərar yoxdur, situasiyaya uyğun olan və ağıllı hesab olunacaq qərarlar vardır. Buradan fəlsəfi olaraq ağılla bağlı başqa bir nəticə çıxara bilərik. Yəni ağıl prosessual təbiətlidir. O, rəasional və məntiqi hesablamalar əsasında heştalt (fragmentar deyil, bütöv obraz şəklində) keçidlərin sintezi-
dir.

Belə çıxır ki, ağıl anlayışı funksional aspektdə qərarlar silsiləsinin rəasional məntiqi sistemi kimi təsəvvür edilə bilər. Belə bir anlamın işığında Jozef Nayın irəli sürdüyü “ağıllı güc” anlayışının fəlsəfi çalarları üzərində düşünmək olar. İlkən araşdırmalar göstərir ki, fəlsəfi anlamda ağıl anlayışı ilə Jozef Nayın “ağıllı güc” anlayışı arasında nəzəri müqayisəni rəasionallıq, prosessuallıq, məntiqilik, və qərar qəbul etmə faktorları üzrə aparmaq elmi cəhətdən əsaslı görünür. Jozef Nayın tərifinə görə ağıllı güc yumşaq və sərt gücün konkret nəticə verə bilən sintezini təşkil etmək üsulundan ibarətdir. Yəni ağıllı güc bu anlamda elə bir rəasional metoddur ki, subyektə məqsədə nail olmaq imkanı verir. Məqsədyönlülük fəlsəfi ağıl ilə geosiyasi nəzəri ağıllı güc anlayışlarını birləşdirən vacib xarakteristikadır. Beləliklə, ağıllı güc anlayışının fəlsəfi məzmunundan yararlanaraq ağıllı güc anlayışının nəzəri təhlilini vermək mümkündür.

Yuxarıdakı müddəalardan görünür ki, ağıllı güc anlayışında məqsədyönlü qərarların qəbul edilməsi həlledici rol oynayır. Qərar qəbuletmə haqqında müasir elmi təsəvvürlərdə bir neçə maraqlı məqam vurğulanır. Biz onların sırasında R. Bellman, Lütfi Zadə, H.Haken yanaşmalarında özünü göstərən və ağıllı güc problemi aspektində əhəmiyyətli saydığımız özəllikləri qeyd edək. R. Bellman və Lütfi Zadə hər bir qərar qəbuletmə zamanı aydın olmayan informasiya sahəsinin mövcud olduğunu yazıblar. Onlar belə bir formul irəli sürürlər: “Qərar = məqsədlər və məhdudiyyətlərin sintezi” [1, s.188].

Deməli, Bellman və Lütfi Zadəyə görə, istənilən qərarın qəbul edilməsi zamanı məqsədlər dəqiqləşdirilməli və onlara nail olmaq üçün konkret şərtlər müəyyənləşməlidir. Buradan Jozef Nayın ağıllı güc anlayışının fəlsəfə aspekti barədə maraqlı bir tezis irəli sürə bilərik: ağıllı güc=yumşaq güclə sərt gücün kombinasiyası. Yəni yumşaq gücü məqsəd olaraq irəli sürərək sərt güclə ona məhdudiyyətlər qoyaraq ağılla gücə müvəffəq olmaq olar. Ancaq burada yumşaq və sərt güclər funksiyalarını dəyişə bilərlər. Deməli, Bellman-Zadə qərar qəbuletmə formulunda ifadə olunan prinsip ağıllı güc məsələsində real vəziyyəti tam ifadə edə bilər. Çünki daima məlum olmayan informasiyalar qərar qəbuletmə prosesinin fonunda mövcud olur və bu qeyri-müəyyənlik yaradır.

Ağıllı güc misalında yumşaq və sərt güclərin funksiyası həmin qeyri-müəyyən situasiyanın xarakterindən asılıdır. Bu mənada istənilən variantda ağıllı güc tətbiqi risklərə bağlıdır. Belə çıxır ki, mütləq mənada ağıllı güc yoxdur. Onun mahiyyətində situativlik vardır. Ancaq başqa ümumelmi yanaşma çərçivəsində bu sinergetikanın banisi Herrman Hakenin yanaşmasında yer almış bir prinsipə əlaqələdir. O, bunu “Beynin işləmə prosesləri” əsərində ifadə edib. Həmin prinsip qərar qəbuletmə ilə obrazların dərk edilməsi (tanınması) arasındakı analogiyaya əsaslanır [3, s.283-285].

Alman alimi vurğulayır ki, burada istənilən qərar qəbuletmədə məlum-naməlum faktorlar nisbəti mövcuddur ki, eyni qayda obrazların tanınmasında da özünü göstərir. Konkret deyilsə, Herman Haken bu analogiyanın təməlinə aşağıdakı qaydanın dayandığını iddia edir: “İnsan hətta dəyişmiş şəraitdə sonuncu davranışını təkrarlayır” [3, s.284]. Yəni situativ olaraq ya yeni bir təcrübə qazanmadığına görə öncəkinə təkrarlayacaq yaxud da dəyişən situasiyada sonuncu davranışının effektiv olacağını düşünür. Bu tezisi obrazların tanınması ilə qərar qəbuletmə arasındakı analogiyanı təmin edən bir qanunauyğunluğun mövcudluğu təsdiq edir. Həmin qanunauyğunluq “histerezis” hadisəsinə əsaslanır. Histerezis yunancadan tərcümədə “gecikmə, geridə qalma” deməkdir.

Beləliklə, “ağıllı güc” anlayışı konkret məzmunu olan və daha çox strateji hədəflərə çatmaq üçün dövlətin fəaliyyətini təşkil etməyə aid olan hadisədir. J.Nay onu ABŞ-ın qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmaqda yardımçı ola biləcək nəzəri-praktiki fəaliyyət üsulu olaraq yaradıb. Təbii ki, bu anlayışın nəzəri, geosiyasi, siyasi və fəlsəfi aspektləri geniş tədqiqatın mövzudur. Biz bura-

da yalnız lokal mənada əhəmiyyəti olan bir qisim məsələlərə qısa nəzər salmağa çalışdıq. Analizlər göstərir ki, geosiyasi kontekstdə işlənən “ağıllı güc” anlayışı əslində təbiətşünaslıq və fəlsəfədə konkret mənbələrə malikdir. Bu bağlıqda L.Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi, sinergetika, avtopoyezis və sair müasir elmi istiqamətlərin nəzəri-konseptual aparatının rolu az deyil. Fəlsəfədə işlənən “ağıl” və “qərar qəbul etmə” anlayışlarının təbiətşünaslıqda və geosiyasətdə istifadə olunan anlayışlarla hansı qarşılıqlı əlaqəsi ola biləcəyi sualı da bizim üçün yuxarıda vurğulanan aspektdə çox maraqlı görünür. Bu istiqamətdə tədqiqatları davam etməyin yararlı ola biləcəyini düşünürük.

Açar sözlər: “ağıllı güc”, ağıl, rasionallıq, geosiyasət, strategiya, “yumşaq güc”, “sərt güc”

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Беллман Р., Заде Л. Принятие решений в расплывчатых условиях / В сб.: Вопросы анализа и процедуры принятия решений. М.: Мир, 1976, с.173-215
2. Center for Strategic and International Studies (CSIS), ‘CSIS Commission on Smart Power: A Smarter, More Secure America’, co-chairs, Richard L. Armitage and Joseph S. Nye, Jr., 2007, p.5-14.
3. Хакен Г. Принципы работы головного мозга: Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. М.: ПЕР СЭ, 2001, 351 с.

Хафиза Иманова

УМНАЯ СИЛА: О ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ И ФИЛОСОФСКОМ АСПЕКТАХ

Резюме

В статье анализируется теоретическое, научное и философское содержание понятия “умная сила”, введенная в науку американским геостратегом и аналитиком Дж.Найом. Показывается, что у этого понятия есть конкретная история возникновения, и основная цель связана с внешнеполитической деятельностью Америки. В статье отмечается, что “умная сила” одновременно является и теоретическим подходом и методом практической деятельности. В этом контексте проводится сравнительный анализ понятий “ум”, “рациональное принятие решений”, “целенаправленность” и “умная сила”.

Ключевые слова: умная сила, ум, рациональность, геополитика, стратегия, “мягкая сила”, “жесткая сила”

Hafiza İmanova

SMART POWER: ABOUT GEOPOLITICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS

Summary

The article analyzes the theoretical, scientific and philosophical content of the concept of “smart power”, introduced by the American geostrategist and analyst J.Noy (junior). It is shown that this concept has a concrete history of origin, and the main goal is connected with foreign policy activity of America. The article notes that “smart power” is both a theoretical approach and a method of practical activity. In this context a comparative analysis of the concepts “mind”, “rational decision-making”, purposefulness and “smart power” is carried out.

Keywords: “smart power”, mind, rationality, geopolitics, strategy, “soft power”, “hard power”